

Tyszkiewicz, Jan

"Wostocznaia Jewropa w drewnostii i sredniewiekowie", red. L. W. Czerepnin [et al.], Moskwa 1978 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 71/4, 819-822

1980

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Wostocznaja Jewropa w drewnostii i sredniwiekowie, red. L. W. Czerepnin i in., „Nauka”, Moskwa 1978. s. 368.

Prowadzone przez Instytut Historii ZSRR Akademii Nauk w Moskwie badania nad wczesnośredniowiecznymi i średniowiecznymi dziejami Europy wschodniej przyniosły nową publikację. Przypomnijmy, że poprzednio ukazały się dwa zbiory o zbliżonej tematyce¹. Niniejszy tom kontynuuje przyjętą koncepcję pogłębiania wiedzy o przeszłości pokazując proces dziejowy, w którym dawna Ruś występowała w roli spadkobierczyni starożytnych i średniowiecznych państw, rozwijających się niegdyś na terenie obecnego Związku Radzieckiego.

Zgromadzono 43 studia i przyczynki badaczy radzieckich i 7 innych z krajów socjalistycznych (z Polaków: T. Lewicki, H. Łowmiański). Zasięg przedstawionej tematyki: chronologiczny (od V do XVII w. włącznie), terytorialny (od Kaukazu po ujście Dunaju, Odrę i Skandynawię) i rzeczowy zwalnia nas od bliższej charakterystyki i oceny wszystkich opracowań. Już na wstępie powiedzieć wypada, że chociaż mało wprowadzono tu źródeł dotąd nieznanych², to nowa interpretacja, odmienne krytyczne spojrzenie, przynosi w wielu wypadkach nowe ustalenia.

Tekst poprzedza „Wprowadzenie” pióra J.N. Szczapowa omawiające całość i okoliczności powstania zbioru. Edycja składa się z 4 części tematycznych: 1 — zagadnienia etnogeografii (10 artykułów) 2 — historia społeczno-gospodarcza (11 artykułów), 3 — historia polityczna (9 artykułów), 4 — historia międzynarodowych powiązań politycznych i kulturalnych (13 artykułów) i jak widać zachowuje w zasadzie właściwe proporcje pomiędzy przyjętymi działami. Część pierwsza o zjawiskach etnicznych we wcześniejszym średniowieczu (dwa tylko artykuły dotyczą XIV — XV w.), jest trochę mniej rozbudowana, co wynika przede wszystkim z trudności warsztatowych: bazy źródłowej i metod, które trzeba zastosować, ale i łączy się niejednokrotnie z ograniczoną możliwością przekonywującej interpretacji. W problematyce etnicznej nauka radziecka na ogół śmiało zabiera głos, nawet w stosunku do okresów starszych, opracowawszy kryteria badawcze i sposób obróbki źródłowej także dla materiałów wykopaliskowych. W polskiej literaturze prohistorycznej do założeń tych nawiązuje się (np. W. Hensel), jednakże czyniac szereg dodatkowych zastrzeżeń i krytycznych zabiegów. W.W. Siedow, podobnie jak kiedyś H. Łowmiański w oparciu o tekst Ptolemeusza, dał szkic geografii plemiennej ludów Europy wschodniej w połowie I tysiąclecia n. e., wykorzystując z kolei dzieło Jordanesa pt. „Getica”.

Pozostałe artykuły części I kwalifikują się raczej do geografii historycznej, aniżeli etnogeografii. Szczególnie prace W.L. Janina („Gramota Wsiewołoda Mstisławicza na pogost Ljachowiczi”) i A. W. Podosinowa („O principach postrojenija i miestie sozdanija »Spiska russkich gorodow dalnich i bliżnich«”) są klasycznymi przyczynkami z geografii historycznej. Pozostałe artykuły, z wyjątkiem komunikatu I. Irmschera z Berlina o źródłach do wczesnośredniowiecznych dziejów Bułgarii, dotyczą rozmieszczenia geograficznego osadnictwa Rusów w IV—X w., treści etnonimów (Madiar — Ungar — Turk w X w.) w źródłach arabskich i angielskich (Bartholomaeus Anglicus o wschodnich wybrzeżach Bałtyku w poł. XIII w.) oraz etnicznej struktury polityczno-osadniczej nad dolnym Dunajem w XI — XII w. (por. W. Typkowa-Zaimowa) oraz w państwie Nowogrodu Wielkiego Szaskolskij).

Wszystkie prezentowane prace, zgodnie z koncepcją najpoważniejszego badacza radzieckiego w zakresie geografii historycznej W.W. Jacunskiego, należałoby zapewne zaliczyć do tej dziedziny, tym bardziej że poświęcał on zawsze dużo uwagi problematyce demograficznej. Jednakże kształtujący się obecnie w ZSRR nowy kierunek określany jako „etniczna

¹ Dr. *wniczijszje gosudarstwa na territorii SSSR*, red. W.T. Paszuto, Moskwa 1976; *Metodika izuczenija driewniejszych istocznikow po istorii narodow SSSR*, red. W.T. Paszuto, Moskwa 1979 — zob. moja recenzja, PH t. LXX, 1979, z. 2.

demografia² jest kluczem do zrozumienia takiego ujęcia rzeczy. Etniczna demografia stawia sobie bowiem za cel wszechstronne zbadanie wszelkich zjawisk demograficznych poszczególnych grup narodowościowych w ich uwarunkowaniu kulturowym i środowiskowym, na szerokim tle faktów historycznych³. Ta droga poszukiwań wiele zawdzięcza wkładowi myśli Herdera, Ratzla i najnowszych prądów z zakresu ekologii człowieka. Należy żałować, że nie dołączono także jakiegoś studium z problematyki etnograficzno-obyczajowej miasta staroruskiego, co przecież doczekało się już osobnej monografii⁴. Tematyka części I wymagała też, naszym zdaniem, znacznie częstszego posłużenia się formą kartograficzną jako uzupełnieniem wywodów (w całej książce tylko 2 mapy).

Historia społeczno-ekonomiczna przedstawiona została głównie jako problematyka prawo-społeczna X-XV w. ludów słowiańskich i bałtyckich, z uwarunkowaniami ekonomicznymi. Wyjątkiem są artykuły o niewolnictwie antycznym (M.A. Krostowcew) i o terminologii socjalno-politycznej Strabona w jego „Geografii” (L.I. Gracjanskaja). Ciekawy jest ogólny rys dotyczący typologii feudalizmu w średniowiecznych dziejach Słowian (L. Havlík z Brna). Włącza on zresztą do rozważań Azję Przednią, jako teren państwa bizantyjskiego.

Z pozostałych artykułów 5 dotyczy dziejów Rusi, 2 Litwy, 1 Łotwy oraz 1 Estonii. Tak więc w praktyce zrezygnowano ze Słowiańszczyzny Zachodniej. Artykuł o formach wiejskiego osadnictwa Letgalów i Estończyków w XIII w. (s. 156—163) nie przynosi rewelacji, co jest zrozumiałe wobec stosunkowo dobrze opracowanej tematyki. Obraz rolnictwa w Litwie wschodniej XIII-XV., na podstawie wykopalisk (R.K. Volkaite-Kulikauskiene) dostarcza dalszych źródeł potwierdzających umiejętności (narzędzia) i różnorodność stosowanych upraw (wczesne wprowadzenie gryki — *fagopyrum esculentum*). Trudny problem stratyfikacji społecznej w W. Ks. Litewskim, pozycja prawna i zróżnicowanie w obrębie boyarów (w XIV-XVI w.) (J.M. Jurginis) wymaga jeszcze dalszych studiów. W artykule niepokoi pominięcie nowszych opracowań polskich.

Przekonuje teza o turskim (ściślej protobułgarskim) pochodzeniu terminu „*boljare*” — „*bojary*” tzn. bojarzy na Rusi. Początki jego upowszechniania się związane są z porozumieniem rusko-bizantyjskim 866/867, 911 i 944 r. (H. Łowmiański). Na podstawie innych pojęć: „*dwór*” i „*dworanie*” w letopisach nowogrodzkich wykazano też ważniejsze cztery rozwoju społecznego (2 połowa XII w. i początek XIV w.) w Nowogrodzie Wielkim; zanikanie organizacji (i terminologii) wczesnofeudalnej na rzecz bardziej rozwiniętych form lecz jednocześnie ich związek z konkretną historią miasta (W.D. Nazarov). Dzieje systemów podatkowych w Rusi kijowskiej (IX-XI w.) są ciekawym przykładem rozbudowy aparatu państwowego w warunkach rozbicia Słowian wschodnich na wiele plemion. Jednak sugestia o zapożyczeniu pewnych wzorców od Anglosaksonów (M.B. Swierdłow) nie jest wystarczająco udowodniona.

Część III wbrew tytułowi — historia polityczna — dotyczy także historii cerkwi na Rusi, historii prawa i źródłoznawstwa, prezentuje prace o tematyce XIII-XVII wiecznej, prawie wyłącznie dotyczącej Rusi i W. Ks. Moskiewskiego. Wyjątkiem jest przyczynek o Statucie Kazimierza z 1468 r. dla W. Ks. Litewskiego (J.P. Starostina). Rozważania M.F. Murjanowa (okoliczności zbudowania cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie) reprezentują wątek historii chrześcijaństwa na Rusi, wraz z jego symboliką, organizacją i aspektami ideologicznymi. N.W. Sinicyna opisuje pergaminowe akty cyrylickie z XIV-XVII w. w archiwach PRL. Osobny artykuł poświęcono uwagom historiograficznym i źródłoznawczym o letopisie „Woskrawskiego monastyrja u Soli Galiczkjoj” za lata 1332—1375 (A. A. Preobrażenski). Prawodawstwa dotyczy, obok wspomnianego artykułu o Statucie Kazimierza z 1468 r. również studium A. A. Zimka („K izuczeniju russkich zakonodatelnych pamiatnikow konca XVI — naczała XVII w.”).

W tej grupie prac na uwagę zasługują 2 przyczynki: obrona Moskwy w 1238 r. przed Tatarami (A.D. Gorskiej) i szkic o Ugliczu i jego okręgu (S.M. Kasztanow).

² Por. prace W. I. Kozłowa, a specjalnie ostatnia: *Etniczeskaja diemografija*, Moskwa 1977.

³ M.G. Rabinowicz, *Oczerki etnografii russkogo feodalnogo goroda*, Moskwa 1978.

⁴ Tamże, s. 8—31.

Oba są rzeczowe, źródłowe, z bogatym aparatem naukowym, ciekawie i przekonująco napisane. Sposób ujęcia tłumaczy zwięzłość i ograniczenie do cytowania najistotniejszej literatury przedmiotu. Uglicz, ośrodek mający kiedyś udzielnych książyat godny jest osobnych studiów historycznych.

Ostatnia część zbioru stanowi mozaikę tematów z dziejów kultury i polityki, oświetlających więzi i uwarunkowania w historii powszechnej na przykładzie Europy wschodniej. Zakres chronologiczny rozważań ciąży ku wczesnemu średniowieczu (X-XIII w.) bowiem dotyczy go 9 artykułów na 13. Problematyka późniejsza nie schodzi jednakże z pola obserwacji wielu badaczy radzieckich, będąc także przedmiotem współpracy i wspólnych publikacji z uczonymi innych krajów. Dowodem tego są wydane w ostatnich latach zbiory ważnych przyczynków⁵.

Do kręgu bizantynistyki zaliczyć wolno artykuł o wyprawie cesarza Herakliusza w 624 r. do Persji (I.S. Cziczurów) oraz uwagi o nowych źródłach bizantyjskich do dziejów ruskich (M.W. Bibikow). Ten drugi daje specjalistyczny pogląd na otwierające się nowe możliwości poznawcze. Małe studium o zachodnioeuropejskich metodach oznaczania czasu w średniowiecznych źródłach ruskich (J.N. Szczapow) pokazuje unikalność tego zjawiska i drogę wkraczania oddziaływań kulturowych z zachodu przez Nowogród Wielki i Psków. Także inny artykuł zaliczyć można do problematyki tzw. nauk pomocniczych historii (A.N. Sacharow, „Stranicy russkoj diplomatii naczała X wieka”) poświęcony dyplomacyce i warunkom dziejowym narodzin ruskiego dokumentu. Źródłami skandynawskimi do historii Rusi XI wieku zajęło się dwóch autorów (T. N. Dżakson, „Mietodika analiza islandskich sag”; E. A. Mielnikowa, „Saga ob Ejmundie”) znanych z podobnych opracowań⁶.

Dzieje kultur i ludów stepowych zostały — w całym zresztą zbiorze — omówione tylko na wybranych przykładach Chazarów, Pieczyngów, Węgrów i Tatarów. W IV części znajdujemy dwa artykuły z historii Węgier wczesnośredniowiecznych; źródłoznawczy dotyczący znaczenia terminu *marchia Ruthenorum* w „Vita Chunradi archiepiscopi”, 1127 r. (W. A. Nazarenko) oraz inny, określający sytuację polityczną, w jakiej znalazło się królestwo węgierskie po najezdzie tatarskim 1241 r. (I. Berteny). W pierwszym wykazano, że chodzi o pograniczne ziemie między Sawą i Dunajem, a termin został użyty przez pomyłkę (Ruscia — Ruthenia zamiast: Rasia — tj. Serbia). W drugim wypadku dano encyklopedyczną informację z historii politycznej, z powołaniem najwyższych źródeł i literatury (M. Gruszewskij, G. Pauler, A. Hodinka, L. Ziczny, E. Lederer, B. Włodarski, W.T. Paszuto i in.). Artykuł ten koresponduje bezpośrednio ze wspomnianym szkicem o obronie Moskwy, a także innym, omawiającym dalsze losy walki Europy wschodniej z Mongołami, głównie w aspekcie zagrożenia Rusi i Polski w l. 1250—1260 (N.I. Szczawieliewa).

Pomimo widocznej znajomości literatury polskiej I. Berteny nie wspomina o epizodzie rywalizacji polsko-węgierskiej o Halicz przed 1241 r. ani o małżeństwie Salomei i Kolomana, koronowanego króla Halicza. Problematyka powyższa i postać księżnej (królowej lub żony króla) Salomei w historiografii polskiej cieszy się większym zrozumieniem. Oboje autorzy (I. Berteny, N.I. Szczawieliewa) nie uwzględnili również ustaleń dokonanych ostatnio w oparciu o tekst „Historia Tartarorum”⁷. Wśród prac zabrakło naświetlenia międzynarodowego zain-

⁵ *Polzsa i Rus. Cztery Obszecznosti i swojeobrazija w istoriczieskom razwitiu Rusi i Polzsi XII—XIV ww.*; red. B.A. Rybakow, Moskwa 1974 (25 artykułów, w tym 8 autorów polskich: A. Gieysztor, H. Łowmiańskiego, R. Hecka, K. Myślińskiego, S. Russockiego, A. Poppego, H. Samsonowicza i J. Ochmańskiego); *Kulturnyje swiazi narodow Wostocznoj Jewropy w XVI w. Problemy wzaimootnoszenii Polzsi, Rossii, Ukrainy, Bieloruszii i Litwy w epochu wozrozdienija*, red. B.A. Rybakow, Moskwa 1976 (24 artykuły, w tym 7 autorów polskich: I. Zarębskiego, J. Lewańskiego, A. Gieysztor, J. Bardacha, J. Tazbira, L. Bazyłowa, S. Aleksandrowicza).

⁶ Ostatnio: S Mielnikowa, *Skandinawskie runiczieskie nadpisi*, Moskwa 1977; por. także artykuły tej autorki w *Mietodika izuczennija drevniejszich istočnikow po istorii narodow SSSR*.

⁷ Wydawnictwo źródłowe: R. A. Skelton, Th. E. Marston, G. D. Paitner *The Vinland Map and the Tartar Relation* London 1965; A. Onnefors, *Historia Tartarorum C. de Bridia monachi*, Berlin 1967 oraz artykuły: M. Plezia, „Studia Źródłoznawcze” t. XV, 1970, s. 167—172; tamże t. XVII, 1962, s. 141—145.

teresowania, jakim darzyli ówcześni władcy Europy i kuria papieska ekspansję mongolską. O misji Piañ del Carpine'go i jej uczestnikach (Polak i Rusin) zaledwie wspomniano. Sprawy te w dziele omawiającym kulturalne i polityczne związki średniowiecznych państw europejskich mogły zostać z powodzeniem rozwinięte. Już wcześniej, jak dowodzi tego epizod dziejów zakonu krzyżackiego w Siedmiogrodzie (1211—1225) papieże myśleli o wykorzystaniu terytorium węgierskiego do zatrzymania ekspansji ludów stepowych i ich trwałej chrystianizacji.

Książkę zamykają prace dotyczące schyłku średniowiecza: uwagi o związkach literackich i artystycznych między Mołdawią, Ukrainą i Rosją w XV-XVII w. (L.N. Puszkariew), przegląd źródeł i literatury o podróżnikach zachodnioeuropejskich w Rosji (Moscovia) z XVI w. (E. Donnert), pokazanie genealogii książąt litewskich jako zwierciadła szesnastowiecznej myśli politycznej (B.N. Florja) oraz przypomnienie orędzia T. Campanelli, skierowanego do wielkiego księcia moskiewskiego (A.J. Klibanow). Główna wartość pisma Campanelli zawarta jest oczywiście w koncepcjach teoretycznych, filozoficzno-socjologicznej utopii odrzucenia feudalizmu, urzeczywistnienia w Europie państwa sprawiedliwości i pokonania groźby agresji tureckiej. Treść, okoliczności powstania traktatu i czas, w którym skierowano go do Moskwy (1618 r.) dowodzą, że mamy do czynienia bardziej z prezentowaniem pewnych wzorców i postulatów, aniżeli przeświadczeniem o możliwości ich natychmiastowej realizacji. Orędzie wyraża zapewne także tendencje kurii papieskiej rozbudzone perspektywę osadzenia na tronie carów Władysława IV. „Ad Moschovitarum m. Ducem et Graecos Prelatos. Legatio II” pozostanie przede wszystkim dokumentem utopijnych projektów reform, wyrastających z kultury włoskiego renesansu, gdzie księstwo moskiewskie owiane było mgłą tajemniczości, wieściami o potędze i bogactwie.

Natomiast co do „Rodosłowija litowskich kniaziej” wypadnie przyjąć, że legendy i wywody genealogiczne służyć miały za argumentację dyplomatyczną i podstawę pretensji terytorialnych. W przekonaniu bojarstwa moskiewskiego wszyscy potomkowie Jagiellonów wchodzili do grupy władców wywodzących się ze wspólnego pnia z książętami ruskimi. Natomiast polscy królowie elekcyjni nie mieli w oczach bojarów pełnych praw do ziem Litwy, Białorusi a nawet i Korony. Artykuł nawiązuje i dyskutuje z publikacjami M.E. Byczkowej chociaż nie cytuje jej pracy najważniejszej⁸.

Recenzja nasza nie zadowoli specjalisty, nie zaspokaja ciekawości i nie pokazuje wszystkich istotnych momentów zawartych w prezentowanym zbiorze. Mamy nadzieję, że informacja o zawartości została jednak przekazana czytelnie i jednoznacznie. W ten sposób zaznaczyliśmy własne stanowisko i ocenę dotyczącą zawartych tam treści rzeczowych. Wielka różnorodność tematyczna nie pozwoliła na indywidualne zrecenzowanie studiów i przyczynków, stała się jednak okazją do przypomnienia i innych nowszych prac radzieckich.

Starożytność i średniowieczne dzieje Europy wschodniej wymagają stałych, wyteżonych studiów, ponieważ wbrew mniemaniu, że baza źródłowa z góry je ogranicza, nieustanny rozwój teorii i praktyki historycznej umożliwia równoczesne pogłębienie znajomości dziejów. Staje się to zaś łatwiejsze i owocniejsze, gdy dokonywa się w toku współpracy historyków wszystkich zainteresowanych narodów. Intensywne prace archeologiczne prowadzone na stanowiskach pradziejowych, średniowiecznych a często także nowożytnych (z XVI—XVIII w.) dostarczają zresztą stale nowych źródeł do badania, które należy wszechstronnie opracować i wprowadzić do nauki.

Jan Tyszkiewicz

Artur Attman. *The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict 1558—1618*. „Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis. Humaniora” t. XIV. Kungl. Vetenskap och Vitterhets-Samhället, Göteborg 1979. s. 231.

Nowa książka profesora Attmana, znanego badacza dziejów strefy bałtyckiej, koncentruje się wokół problemów walki o *dominium maris Baltici*. Termin początkowy rozważań stanowi zajęcie Narwy i Dorpatu przez Iwana Groźnego, końcowy pokój szwedzko-rosyjski

⁸ *Rodosłowijne knigi XVI—XVII wv.*, Moskwa 1975.